

та когнітивною самотністю, на відміну від розлучених чоловіків; водночас розлучені чоловіки другого періоду зрілості більш глибоко переживають поведінкову самотність, ніж розлучені жінки цього віку;

3) виявлено статистично значущі розбіжності за «загальною самотністю», «залежністю від спілкування» та «позитивною самотністю» між групами розлучених жінок і чоловіків першого періоду зрілості, водночас між групами розлучених жінок і чоловіків другого періоду зрілості виявлено статистично значущі розбіжності лише за показником «позитивна самотність».

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів поставленої проблеми. Перспективи подальших наукових розвідок вбачаються нами в з'ясуванні вікових і статевих відмінностей у переживанні самотності, визначенні глибини та причин виникнення цього стану між розлученими та одруженими особами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варава Л. Аналіз моделей почуття самотності як стану особистості. Актуальні проблеми психології:

зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. акад. С.Д. Максименка. К.: 2005. Т. 7. Вип. 5. Ч. 1. С. 59–64.

2. Корчагіна С. Психологія одиночства: учеб. пособие. М.: МПСИ, 2008. 288 с.

3. Кошелева Ю. Одиночество: традиции и ракурсы изучения. Психология зрелости и старения. 2001. № 4. С. 29–69.

4. Левченко Л. Историчні форми самотності в контексті людського буття. Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного університету імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2002. Вип. 3. С. 307–314.

5. Леонтьев Д., Осин Е., Салихова А. Переживания одиночества: негативные и позитивные аспекты. Психология общения: Тренинг человечности: тезисы международного. практ. конф., посвященной 70-летию со дня рождения Л.А. Петровской / Под ред. О.В. Соловьевой. М.: Смысл, 2007. С. 320–322.

6. Олейник Н. Особливості організації структури переживання самотності у досліджуваних з різним рівнем самотності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2017. Вип. 1. Т. 1. С. 94–97.

7. Слободчиков И. Современные исследования переживания одиночества. Психологическая наука и образование. 2007. № 3. С. 27–34.

УДК 159. 922. 6

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

Чіп Р.С., аспірант кафедри практичної психології
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Стаття присвячена дослідженню проблеми гендерної ідентичності як інтегрального особистісного утворення. Проаналізовано сутність поняття «психологічний супровід» становлення гендерної ідентичності старших підлітків в освітньому просторі. Визначено, що здійснення психологічного супроводу сприяє розвитку егалітарної взаємодії дівчат та хлопців старшого підліткового віку. Розглянуто гендерний тренінг як інноваційний метод соціалізації зростаючої особистості.

Ключові слова: гендерна ідентичність, психологічний супровід, гендерний тренінг, зростаюча особистість, старший підліток.

Статья посвящена исследованию проблемы гендерной идентичности как интегративного личностного образования. Проанализирована сущность понятия «психологическое сопровождение» в образовательном пространстве. Определено, что осуществление психологического сопровождения способствует развитию эгалитарного взаимодействия девочек и мальчиков старшего подросткового возраста. Рассмотрен гендерный тренинг как инновационный метод социализации подрастающей личности.

Ключевые слова: гендерная идентичность, психологическое сопровождение, гендерный тренинг, подрастающая личность, старший подросток.

Chip R.S. FEATURES OF PSYCHOLOGICAL ACCOMPANIMENT INCIPIENCE OF THE GENDER IDENTITY OF SENIOR ADOLESCENTS

The article is dedicated to the study of the problem of gender identity as an integral personal formation. We analyzed the essence of the concept of «psychological accompanying» of the formation of the gender identity of senior teenagers in the educational space. It is determined that the implementation of psychological conduct contributes to the development of egalitarian interaction between girls and boys of senior adolescents. Gender training is considered as an innovative method of socializing of a growing personality.

Key words: gender identity, psychological conduct, gender training, growing person, senior teenager.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми гендерної ідентичності визначається необхідністю розуміння психологічних змін у становленні зростаючої особистості, зумовлених трансформаційними процесами та традиційно-егалітарними тенденціями розвитку сучасного суспільства. Останнім часом значно посилюється дослідницький інтерес до означеного феномена, оскільки оптимізація умов гендерної соціалізації відкриває можливості для реалізації суб'єктного потенціалу зростаючої особистості у процесі здійснення вибору, здатності до виконання універсальних ролей та готовності до егалітарної взаємодії у системі міжстатевих взаємин. Зростання кількості досліджень та поява низки публікацій зумовило наявність різних підходів до трактування означеного поняття, його структури, механізмів формування та співвідношення з іншими психологічними категоріями. Водночас ґрунтовного вивчення та детального дослідження потребує система форм, методів та засобів, яка б забезпечила ефективні умови становлення гендерної ідентичності дівчат та хлопців старшого підліткового віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми становлення гендерної ідентичності висвітлені у наукових доробках сучасних вчених, в яких розкрито: поняття психологічної статі як чинника становлення ідентичності у юнацькому віці (А. Алексеева); особливості взаємозв'язку соціальних стереотипів та ідентичності (О. Блинова); становлення гендерної ідентичності (М. Боровцова); етнокультурні особливості становлення статево-рольової ідентифікації особистості у підлітковому віці (Н. Буркало); особливості статево-рольового самовизначення хлопчиків-підлітків із неповних сімей (В. Васютинський), соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції (Т. Говорун); гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності (П. Горностаї); соціально-психологічні чинники становлення статево-рольової ідентифікації підлітків (Н. Городнова); становлення образу Я у підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу (Я. Гошовський); дослідження ідентифікації як соціально-психологічного феномена диференціації статі (О. Кікінежді); моделі структурної організації статево-рольової сфери (О. Кочарян) та ін. Проблема психологічного супроводу розглядається у працях М. Александровської, М. Бітянкової, І. Дубровіної, А. Колосова, Г. Ложкіна, С. Максименка, Р. Овчарової, В. Панка, Є. Рогова, Т. Чиркової та ін. Концептуальні положення психолого-педагогічного супро-

воду гендерної соціалізації дітей та молоді, спрямованого на партнерство статей та їх особистісний розвиток, гендерної соціалізації депривованого юнацтва відображені у наукових працях Т. Говорун, О. Кізь, О. Кікінежді та ін.

Аналіз наукових джерел із означеної проблеми дослідження свідчить про існування різних підходів до розуміння сутності та трактування поняття «психологічний супровід», однак дослідниками виокремлено загальні характеристики, що визначають його як безперервний, постійний та цілісний процес, що здійснюється у взаємодії усіх учасників навчального процесу (школярів, учителів, батьків, шкільного психолога); передбачає вивчення, розвиток, формування та корекцію як взаємопов'язані елементи єдиного цілого процесу [4; 5; 6].

Незважаючи на багатогранність наукових підходів до аналізу змістового наповнення поняття «психологічний супровід», у кінцевому результаті вони підтверджують спрямованість на активізацію власних ресурсів особистості. Зокрема вітчизняні науковці (А. Колосова, Г. Ложкін, С. Максименко) зазначають, що психологічний супровід спрямований не на те, щоб вказувати суб'єкту конкретний шлях розвитку та контролювати його діяльність, а повинен сприяти проявам самостійності та активності [5, с. 7].

Постановка завдання полягає у теоретичному обґрунтуванні програми психологічного супроводу становлення гендерної ідентичності старших підлітків.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел з проблеми дослідження гендерної ідентичності дає підстави стверджувати, що у старшому підлітковому віці гендерна ідентичність виступає узагальненим образом Я як особистісне утворення, що забезпечує усвідомлене самовизначення дівчат та хлопців у просторі гендерних цінностей. Гендерна ідентичність у цьому віці характеризується переходом від прийняття, засвоєння та наслідування зовнішніх взірців моделей статево-рольової поведінки до внутрішнього осмислення та здатності до саморегуляції як здійснення вчинку [2].

Саме у підлітковому віці, згідно досліджень М. Боришевського, вперше виникає ситуація, яка стає однією з основних причин інтенсивного розвитку самосвідомості: поява суперечності між широкими можливостями підлітка і його реальним становищем, зокрема у взаєминах із дорослими. Потреба знайти своє місце в системі доступних суспільних відносин, «визначитись» серед людей стає важливим внутрішнім стимулом активізації процесу самопізнання підлітком [2, с. 20].

На нашу думку, активізація процесу становлення гендерної ідентичності як інтегральної властивості особистості стає можливою завдяки здійсненню психологічного супроводу, що передбачає створення ефективних умов саморозвитку зростаючої особистості. На основі теоретичного аналізу наукових положень учених, узагальнення психологічних чинників, виокремлених за даними констатувального експерименту, нами розроблено і апробовано програму психологічного супроводу становлення гендерної ідентичності старших підлітків як цілісної системи гендерних уявлень про себе як носія певної статі та представників своєї чи іншої статі, ціннісного самоствавлення та ставлення до інших, здійснення суб'єктом вибору статево-рольової поведінки у просторі традиційно-егалітарних орієнтацій.

Оскільки сприятливим періодом у становленні гендерної ідентичності є старший підлітковий вік, ефективність розвивальних впливів забезпечена їх відповідністю віковим та індивідуально-психологічним особливостям розвитку особистості, врахуванням основних критеріїв та показників функціонування гендерної ідентичності у період дорослішання.

Програма психологічного супроводу становлення гендерної ідентичності спрямована на формування партнерсько-паритетної взаємодії дівчат та хлопців старшого підліткового віку і побудована у руслі гуманістичної, генетичної та когнітивної психології з урахуванням ключових положень системного, суб'єктно-вчинкового, особистісно орієнтованого та компетентісного підходів; обґрунтована у контексті гендерної парадигми на засадах особистісно-егалітарного підходу (О. Кікінежді) як базового підходу у методології гендерного самовизначення зростаючої особистості.

Варто зазначити, що в умовах розвитку сучасного суспільства особливої актуальності набуває проблема гуманізації (Г. Балл, М. Боришевський, Г. Костюк та ін.) освітнього процесу і міжособистісних взаємин. Зокрема М. Боришевський, ідею гуманізації пов'язує із здійсненням аксіологічної функції саморегуляції, яка полягає у контролюванні й оцінюванні особистістю власної поведінки щодо її відповідності моральним принципам людських взаємин, з погляду реалізації у вчинках провідної (гуманістичної) ідеї – ідеї людини як вищої цінності, що становить основний зміст життєдіяльності особистості, яка досягла високого рівня моральної досконалості [2, с. 158].

Програма психологічного супроводу становлення гендерної ідентичності старших підлітків побудована на засадах інтеграції

особистісно орієнтованого підходу (І. Бех) у вихованні зростаючої особистості, у руслі якого відбувається утвердження людини як найвищої цінності та гендерного підходу (В. Кравець), що передбачає підготовку дівчат та хлопців до використання гнучкого репертуару моделей соціальної поведінки з урахуванням їхніх здібностей, інтересів, можливостей з метою гармонійного розвитку та забезпечення психологічного благополуччя особистості, незалежно від її статевої належності.

Базовими для становлення гендерної ідентичності старших підлітків є особистісно-егалітарний підхід, обґрунтований О. Кікінежді, положення якого відображають:

а) реалізацію ідеї рівноправ'я статей та їх взаємозамінність;

б) індетермінацію біологічною належністю гендерних ролей;

в) утвердження егалітарного світогляду, а саме:

– гендерну компетентність як обізнаність із нормативами статево-рольової поведінки;

– гендерну чуйність як створення умов для повноцінного розвитку представників різної статі, незалежно від статевих стереотипів та упереджень;

– здатність розв'язувати проблеми навчання і виховання з позиції егалітарної гендерної ідеології;

– гендерну толерантність як повагу до прав і свобод людини [3].

Орієнтація вихованців на рівноправні гендерні стосунки, зазначає О. Кікінежді, вимагає від учителя не лише високої культури гендерного мислення, а й критичного переосмислення власних поглядів, які можуть не відповідати ідеям рівноправ'я статей. Зміст, методи та прийоми розвивальних та особистісно орієнтованих технологій гендерного навчання мають бути спрямовані на те, щоб шляхом використання життєвого досвіду кожного учня/учениці, допомогти становленню їх егалітарних поглядів на взаємини статей [3, с. 277].

З огляду на трактування науковцями поняття «психологічного супроводу» як діяльності, спрямованої на активізацію внутрішнього потенціалу та розвиток активності самого суб'єкта, у контексті нашого дослідження означений феномен розглядається як чинник та необхідна умова активізації саморозвитку зростаючої особистості у процесі становлення гендерної ідентичності, що сприяє розвитку самосвідомості, ціннісного ставлення до власного «Я» та ставлення до інших, незалежно від статі, забезпечує реалізацію суб'єктного потенціалу у здійсненні вибору у системі традиційно-егалітарних координат.

Зважаючи на це, психологічний супровід виступає цілісною системою взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих та взаємообумовлених заходів, які проводились зі старшими підлітками, батьками, учителями, шкільними психологами. Зокрема гендерний тренінг як інноваційний метод соціалізації зростаючої особистості був спрямований на створення психолого-педагогічних умов для оптимізації процесу становлення гендерної ідентичності з метою успішної гендерної соціалізації, самовизначення у просторі традиційних чи егалітарних цінностей, забезпечення становлення позитивної «Я»-концепції, побудови партнерсько-паритетних взаємин та психологічного благополуччя зростаючої особистості у родинно-сімейному оточенні, освітньому середовищі та у групі однолітків.

Мета психологічного супроводу становлення гендерної ідентичності старших підлітків полягає у забезпеченні сприятливого психологічного простору шляхом створення оптимальних умов повноцінної реалізації суб'єктного потенціалу, спрямованого на самовизначення та вибір маскуліно-фемінно-андрогінного конструкту у системі традиційно-егалітарних цінностей, активізацію психологічних чинників, що визначають процес її становлення. Розроблена програма психологічного супроводу передбачала врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей розвитку, що відкриває перспективи особистісного зростання в умовах соціокультурного простору, зокрема у системі сімейно-родинної взаємодії та освітнього процесу.

Досягнення означеної мети психологічного супроводу можливе за умови дотримання наступних принципів:

- психологічної рівності статей, розвитку індивідуальності та взаємозамінності гендерних ролей;
- врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей розвитку (соціальна ситуація розвитку, провідний вид діяльності, почуття дорослості як основне психологічне новоутворення, становлення «Я»-концепції, підліткова криза, особливості фізіологічного розвитку);
- створення умов для розгортання особистісної рефлексії та розвитку рефлексивних якостей як здатності до самопізнання та самооцінювання з позиції партнерської взаємодії;
- сприяння розвитку позитивного самоставлення до себе як носія певної статі та ставлення до представників своєї та іншої статі;
- створення можливостей для здійснення самовизначення особистості у просторі

традиційних (статевотипових) чи егалітарних (особистісно орієнтованих) цінностей;

- сприяння розвитку навичок саморегуляції як здатності до здійснення вчинку та протистояння гендерним стереотипам у соціокультурному просторі;
- забезпечення умов для реалізації внутрішнього ресурсу та суб'єктного потенціалу зростаючої особистості у здійсненні особистісних виборів, прийнятті, засвоєнні та наслідуванні певних моделей гендерної поведінки;
- конструювання партнерських взаємин та суб'єкт-суб'єктної взаємодії, передбачає підготовку дівчат та хлопців до прояву гнучкості у виборі соціально-статевого поведінкового репертуару у різних сферах життєдіяльності;
- усі учасники психологічного супроводу є повноцінними суб'єктами взаємодії, спрямованої на забезпечення системності означених умов з метою оптимізації процесу становлення гендерної ідентичності;
- психологічний супровід базується на діалогізації освітнього та сімейно-родинного простору як необхідної умови розвитку самоцінності особистості у системі міжстатевої взаємодії.

У відповідності до мети, принципів та очікуваних результатів реалізації запропонованої програми, нами визначено наступні завдання психологічного супроводу:

- 1) науково обґрунтувати та розробити комплексну програму психологічного супроводу становлення гендерної ідентичності старших підлітків;
- 2) експериментально апробувати програму психологічного супроводу та проаналізувати отримані результати її апробації;
- 3) визначити ефективність реалізації запропонованої програми, оцінити можливість та доцільність її впровадження у роботу шкільної психологічної служби.

Оскільки психологічний супровід становлення гендерної ідентичності є цілісною системою, його реалізація передбачає не лише конструювання та апробацію тренінгової програми, спрямованої на оптимізацію означеного процесу і активізацію визначальних психологічних чинників, а й цілеспрямовану комплексну роботу із батьками, учителями та психологами школи. Найефективніше психологічний супровід реалізовується в освітньому процесі і забезпечується діяльністю психологічної служби закладів освіти (В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін.).

Програма психологічного супроводу становлення гендерної ідентичності реалізовувалась за трьома напрямками:

- 1) активне соціально-психологічне навчання старших підлітків у вигляді гендер-

ного тренінгу, спрямованого на розвиток самопізнання, самоусвідомлення та саморегуляції у процесі здійснення вибору моделі статево-рольової поведінки, забезпечення умов розвитку егалітарної взаємодії;

2) гендерна просвіта педагогів і психологів з питань гендерної культури, впливу гендерних стереотипів та упереджень на становлення особистості дівчат та хлопців як жінки та чоловіка;

3) просвітницька робота з батьками як головними агентами гендерної соціалізації зростаючої особистості щодо поглиблення знань з гендерної проблематики та впливу батьківських настановлень, підлітково-батьківських взаємин на розвиток позитивної гармонійної «Я»-концепції старших підлітків.

Робота зі старшими підлітками передбачала організацію цілеспрямованого, комплексного і систематичного процесу соціально-психологічного навчання з метою оптимізації становлення гендерної ідентичності в умовах освітнього простору, підвищення їхньої гендерної обізнаності та компетентності, усвідомлення самоцінності особистості як носія своєї статі, розвитку гендерної чутливості та позитивного ставлення до представників своєї чи іншої статі, здатності до саморегуляції та здійснення власного вибору, вчинку.

Оскільки програма психологічного супроводу найефективніше реалізовується в освітньому процесі і забезпечується діяльністю психологічної служби закладів освіти, ми вважаємо, що психологічний супровід становлення гендерної ідентичності старших підлітків є важливим аспектом діяльності психолога у системі освіти. Зокрема діяльність психолога варто спрямувати на оптимізацію соціально-психологічних умов гармонійного розвитку зростаючої особистості, підвищення рівня гендерної компетентності, самовизначення у просторі традиційно-егалітарних цінностей, протистояння гендерним стереотипам, забезпечення психологічного благополуччя. Мета роботи із психологами передбачала: підвищення рівня компетентності із гендерної проблематики; оволодіння ефективними методами роботи, спрямованими на розвиток самоцінності особистості, не обмеженої гендерними стереотипами та статевою належністю; сприяння розвитку позитивного самоставлення та ставлення до представників своєї та іншої статі; забезпечення умов рівноправної міжстатевої взаємодії, конструктивного вирішення гендерних конфліктів; забезпечення позитивного психологічного клімату; сприяння розвитку партнерської (суб'єкт-суб'єктної) взаємодії.

Робота з учителями проводилась з метою підвищення рівня гендерної компетентності з питань гендерної рівності, доступності та самореалізації дівчат та хлопців в освітньому просторі, незалежно від статі. Просвітницька робота передбачала проведення лекційних курсів, інформаційних бесід на гендерну тематику, що дозволило з'ясувати їх ставлення до гендерної проблематики; організацію круглих столів за участю провідних фахівців; семінарів-практикумів, завдання яких були спрямовані на актуалізацію проблеми тематичного наповнення шкільних підручників, їх обмеження традиційними гендерними стереотипами, спрямованістю на статевотипізовані гендерні ролі; акцентовано увагу на незначному обсязі навчального матеріалу, орієнтованого на рівноцінний розподіл обов'язків, відповідальності, влади та взаємозамінність ролей між особистостями обох статей.

Досягнення гендерної ідентичності ми розглядаємо як складову її особистісного зростання, що відбувається через активізацію психологічних чинників передусім у сімейно-родинній взаємодії, де батьки виступають головними трансляторами цінностей, продукують взірці поведінки, що визначають статево-рольову ідентифікацію старших підлітків. Відтак робота з батьками передбачала забезпечення гендерної просвіти та залучення до співпраці у конструюванні гармонійного простору на основі егалітарних цінностей, спрямовуючи усі виховні технології на розвиток самостійної, креативної, впевненої, самодостатньої, відповідальної особистості, здатної бути чуйною, ніжною, толерантною, щирою, доброзичливою і неупереджено ставитися до представників своєї та іншої статі. Мета цієї роботи спрямована на обізнаність із віковими та індивідуально-психологічними особливостями розвитку їх дорослої дитини-підлітка (фізіологічними змінами, специфікою підліткової кризи, психологічними новоутвореннями, значущістю спілкування із однолітками, впливом підліткової субкультури на становлення гендерної ідентичності зростаючої особистості); розкриття ролі сімейно-родинної атмосфери, особливостей використання стилів виховання у становленні самоцінної особистості, здатної у майбутньому до партнерсько-паритетної взаємодії в усіх сферах життєдіяльності сучасного соціокультурного простору.

Отже психологічний супровід становлення гендерної ідентичності зростаючої особистості передбачає системну, цілісну, скоординовану співпрацю та суб'єкт-суб'єктну взаємодію між усіма учасниками означеного процесу, побудовану на засадах осо-

бистісно-егалітарного підходу як базового для самовизначення, самореалізації та самоствердження дівчат та хлопців як самоцінних особистостей незалежно від статевої належності.

Відтак програма психологічного супроводу становлення гендерної ідентичності старших підлітків, побудована на засадах гуманістичної парадигми, на основі інтеграції системного, суб'єктно-вчинкового, особистісно орієнтованого, компетентнісного підходів та особистісно-егалітарного як базового в особистісному розвитку і самореалізації внутрішнього потенціалу зростаючої особистості, спрямована на підвищення рівня гендерної компетентності, розвиток позитивного самостварення, забезпечення умов гармонійної міжстатевої взаємодії зростаючої особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Психологічний супровід становлення гендерної ідентичності передбачає системну роботу з психологом, учителями, батьками, дівчатами та хлопцями старшого підліткового віку, спрямовану на забезпечення умов активізації психологічних чинників та реалізації потенційних можливостей зростаючої особистості. Тренінг становлення гендерної ідентичності старших підлітків, просвітницькі бесіди, семінари, круглі столи із психологами, учителями та батьками слугують основними засобами реалізації програми психологічного супроводу, орієнтованими на оптимізацію умов гендерної соціалізації та здійснення гендерних виборів у просторі традиційних чи егалітар-

них цінностей; підвищення рівня гендерної компетентності, що проявляється у розвитку здатності до гендерної чутливості та толерантності, протистояння гендерним стереотипам; збагачення досвіду міжстатевої взаємодії партнерсько-паритетними стосунками, побудованими на засадах особистісно-егалітарного підходу. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у впровадженні в організацію освітнього процесу гендерного тренінгу як інноваційного методу, спрямованого на становлення гендерної ідентичності старших підлітків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блинова О. Соціальні стереотипи та ідентичність: особливості взаємозв'язку. Проблеми політичної психології / О. Блинова. К.: Фенікс, 2014. Вип. 1(15). С. 238–246.
2. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Боришевський. К.: Академвидав, 2010. 416 с.
3. Кікінежді О. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія / О. Кікінежді. Тернопіль: навч. книга Богдан, 2011. 400 с.
4. Балл Г., Губенко О., Завгородня О. та ін. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці: монографія / за ред. Г. Балла. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 206 с.
5. Максименко С. От психологического обеспечения к психологическому сопровождению // Практична психологія і соціальна робота, 2010. № 12. С. 1–10.
6. Титаренко Т. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т. Титаренко, О. Кочубейник, К. Черемних. К.: Міленіум, 2014. 206 с.